

(Əvvəli ötən saylarımızda)

"Ağıl və zor ilə yazılmış kəlam nə qədər mövzun və müəlsəl olsa da, oxuculara təsir edə bilməz" - deyəndə isə o ancaq ağıl gücü ilə həqiqi sənət əsəri yaratmanın mümkünsüzlüyünü qeyd edirdi. Bu mənada K.Talıbzadənin aşağıdakı fikri ilə razılaşımaq çətinidir: "O, idealist estetikanın təsirilə bədii yaradıcılıqda idrakin rolunu kifayət qədər qiymətləndirmir, sənətin mənbəyi olan həyatı arxa plana çəkir, hissiyata üstünlük verirdi" (Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıçı", 1978, s.161.). Nəzərə alsaq ki, müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərin yaranmasında ağıl, düşüncə ilə hiss və duyğunu vəhdətinin rolu mübahisəsiz həqiqət kimi çoxdan qəbul olunmuşdur, onda F.Köçərlinin öz mülahizələrində haqlı olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır.

F.Köçərlinin nəzəri mülahizələri ilə əməli qiymətləndirmələri bir qayda olaraq üst-üstə düşür. O, tarixi ədəbi prosesin nümayəndələri olaraq Vaqifin, Vidadinin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirər- kən onların əsərlərinin "səmimi qəlbən və hissiyyati-həqiqi ilə bəhəmə gəldiyini", bu sənətkarların "keçmiş əsrin ayın və adadı və adamlarının adab və əxlaqi və dolanmaları"nu "artıq məharətlə rışteyi-nəzmə çəkdiqlərini" öne

qayisə kontekstində qiymətlən- dirilirdi.

Tarixi ədəbi proseslə cari ədəbi prosesin qarşılaşdırılmasın- da əsas məqsəd irs-va- rıslıq əlaqəsindəki irəliləyişi və yaxud geriləməni müəyyənləşdirmək idi. Başqa sözlə, F.Köçərli müasiri olan sənətkarların yaradıcılığında ənənəyə novator münasibət axtarırdı. Məqalədə özünə yer alan tənqid və təqdir yönümlü fikir və mülahizələr də buradan doğurdu. F.Köçərli bədii əsərə münasibətində obyektiv və prinsiplial möv- qe nümayiş etdirir, bədii-estetik tələblərə cavab verməyən əsəri qələminin bütün gü- cü ilə tənqid edirdi.

Axundovla müqayisədə Köçərlinin tən- qid imkanları geniş idi. Birincisi, ortada ədəbi meyar kimi götürüləcək (əlbəttə uğurlu ədəbi ənənə yaradan əsərlər mən- asında) nümunələr vardı. İkincisi, bu janrda qələm çalan müəlliflərin, ortaya çıxan ədə- bi nümunələrin sayı çoxalmışdı. Bu cəhət həm ədəbi-tarixi kontekstdə müqayisəyə, həm də tipoloji ümumiləşdirmələr aparıb, müəyyən elmi qənaətlərə gəlməyə imkan verirdi.

F.Köçərli N.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və H.Vəzirovun "Evlən- mək su içmək deyil" komediyalarında mövzunun seçilməsi və bədii həllində, həmçinin yaradılan tiplərin xarakterində M.F.Axundovun "Hekayəti Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyasının təsi-

F.KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ PROSES

çəkir. F.Köçərliyə Vaqif və Vidadinin "mədhi-hüsn və eşqi dilbər barəsində" şeir- lər yazması da qərribə gəlir. Məsələyə tarixilik və müasirlik nöqteyi-nəzərindən yanaşan tənqidçi şeirdəki bu istiqamətin zamanın tələbi ilə bağlı olduğunu başa düşür. F.Köçərli öz həməsrlərinin yaradıcılığına isə müasirlik tələbi ilə yanaşır, məhz bu kontekstdə onların qarşısına konkret həyatı məsələlərdən, millətin problemlərindən bəhs edən və zamanın ruhuna uyğun əsər- lər yazmağı, mücərrəd məzmunlu vəsf və tərənnümdən uzaqlaşmağı tövsiyyə edirdi. Əslində bu, realist ədəbiyyat uğrunda mü- barizəyə çağırış idi. F.Köçərlinin bu "çağır- ışırlar"ı hələ 1895-ci ildə yazdığı ilk tənqi- di məqaləsindən başlamışdı. Bu məqalədə o, dərin təəssüf hissi ilə bildirirdi ki, "A- xundovun komediyaları bir zamanlar çox böyük maraq oyatsa da, xeyli vaxtdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nə komediya, nə də başqa bir qiymətli bədii əsər meyda- na çıxırdı". F.Köçərli "Axundovun komedi- yalarının meydana çıxdığı vaxtdan" keçən otuz il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında irəliləyiş görü bilmir, bu ədəbiyyatın hələ də epixoncu qəzəl şeirinin təsir dairəsin- də qurtara bilmədiyini, bu tipli şeirlərin isə müasirlik tələbinə heç cür cavab ver- mədiyini göstərirdi: "Mən bizim bu günə qədər hələ də İran ədəbiyyatının təsiri altında gah gülün bülbulə məhəbbətini, gah "ay üzünü", "sərv boyunu", "tuti kimi şirin sözlü" "gözəlləri" dəbdəbəli bir dillə tərənnüm edən əldəqayırma erotik şeirlərini demirəm. Onların yazdığı şeirlər suni və yeknəsək forma və məzmunu ilə hamının zəhləsini tökmüşdür, müasir oxucuların tə- ləblərini ödəmir". Bununla belə, əsrin son- larına doğru ədəbi prosesdə gedən zəif bir oyanış da onun diqqətindən yayınmır. Bir tənqidçi həssaslığı və milli ədəbiyyat təəs- sübkeşi kimi Köçərli ədəbi-mədəni mühit- də "ciddi əsərlərə, xüsusilə dramatik əsər- lərə qarşı yaranan "meyl və həvəs"i də gör-ür və bunu yüksək qiymətləndirirdi. "A- zərbaycan komediyaları" məqaləsi də elə bu münasibətlə yazılmışdır. Tənqidçi bu əsərində M.F.Axundovdan sonra dramatik janrlarda yazılmış əsərləri elmi təhlil süz- gəcindən keçirmiş, Axundovun davamçılarının yaradıcılığında uğurlu və uğursuz cəhətlərdən təfsilatı ilə söhbət açmışdı.

"Azərbaycan komediyaları"nda Axundo- vun bu janrda yazılan əsərləri ədəbi-nəzə- ri və elmi təhlil süzgəcindən keçirilir və cari ədəbi prosesin meydana çıxan nümu- nələri böyük dramaturqun uğurları ilə mü-

rini qeyd etməklə bərabər, uğurlu cəhətlə- rin, başqa sözlə, ənənəyə münasibətin çox yerdə təqlid səviyyəsində yox, yaradıcı xa- rakter daşdığı xüsusi nəzərə çarpdırırdı. F.Köçərli "Evlənmək su içmək deyil" ko- mediyasında məişət səhnələrinin təsvirin- dəki həyatiliyi, təbii yumoru, dildəki canlı- lığı, qadın obrazlarının yaradılmasında müəllifin göstərdiyi "böyük qabiliyyəti" H.Vəzirovun istedadının özünəməxsus cə- hətləri kimi təqdir edirdi.

F.Köçərli müasirlərinin yaradıcılığında dramaturji janrların tutduğu mövqeyi, ədə- bi prosesdə bu janrın yerini müəyyənleşdi- rən mülahizələrini "Azərbaycan ədəbiyya- tı" məqaləsində davam etdirmişdir. Onun fikrin- cə, müasirlərinin yaradıcılığı dramatik əsərlərə artan meyllə daha çox səciyyəvi- lik qazanır. Tənqidçi bunun əsas səbəbini müsəlman həyatının "bu növdən olan əsər- lər üçün zəngin və tükənməz material ver- məsi"ndə görür. Dramatik janrlardan ko- mediyaya olan zülsusi meyllə isə o, Axundo- vun "gənc yazıçılara göstərdiyi təsirlə" əla- qələndirir. F.Köçərli N.Vəzirov, N.Nəri- manov, Ə.Haqverdiyev, H.Vəzirovun qəle- mindən çıxan dram əsərlərini həm bir-biri ilə, həm də Axundovun yaradıcılığı ilə mü- qayisə edərək qiymətləndirir. Onun fikrin- cə, dini mövhumatın, cadugərliyin ifşası məsələsində və cadugər-molla obrazının səciyyəvləndirilməsində onun müasirləri N.Vəzirov ("Daldan atılan daş topuğa də- yər"), H.Vəzirov ("Evlənmək su içmək de- yil") və N.Nərimanov ("Nadanlıq") sələflə- rinin ədəbi təsirindən çıxı bilməmişlər: "Bizim mövhumatçı qadınların hiyləgərlik- ləri və açıqdan-açığa istismar edən cadugər dərvişin tipi heç kəs tərəfindən mərhum Axundovun "Məstəli şah" əsərində olduğu qədər dolğun, düzgün və səciyyəvi şəkildə göstərilməmişdir".

Ümumi halda isə F.Köçərli N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyətini bəyənmiş, onların əsərlə- rində məişətimizin və müxtəlif ictimai təbəqə- lərin həyatının realist təsvirinin düzgün verilməsi- nə, hər iki sənətkarın bə- dii dilindəki canlılığa diq- qət çəkmişdir.

(Davamı var)

Təyyar SALAMOĞLU,
filologiya elmləri doktoru

(Əvvəlki ötən saylarımızda)

Bununla belə, N.Vəzirovun komediya-larında dialektizmə meyli lüzumsuz hesab etmiş, Haqverdiyevin "öz komediyalarında nə işə cinləri və ölmüş adamların züflərini salması"nın onun yaradıcılığının rəif cəhəti hesab etmişdir. F.Köçərliyə elə gəlmişdir ki, "başqa xalqların əsərlərindən iqtibas olunmuş bu manera ilə o, öz komediyalarının əhəmiyyətini xeyli aşağı salır". Şübhəsiz ki, bu mülahizələrdə F.Köçərli yanlışdır. Əslində bu cəhət Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya sahəsindəki axtarışlarının uğurlu cəhətlərindən biri idi. Doğrudan da, o, "Dağlan tifaq" və xüsusən "Pəri cadu" əsərlərində teyf, kölgə, cin, pəri və s. kimi qeyri-real obrazlardan, fantastik və fantasmaorik təsvirlərdən kifayət qədər sənətkarlıqla bəhrələnməmişdir.

cı müsbət qəhrəmanlarının maarifçi estetik tələbinə uyğun şəkildə, açıq tendensiyalılıq prinsipi ilə yaradılmaması, onların müəllif fikrinin rüpuruna çevrilməsi ilə bağlıdır və yazırdı: "Tənqidçi (F.Köçərli - T.S.) N.Nərimanovun "Nadanlıq" əsərini qəhrəmanları Məhəmməd ağa və Ömər surətlərini ona görə qüsuru hesab edirdi ki, onların maarifçi realist bədii əsərin əsas atributu kimi tendensiyalılığı kifayət qədər təmin olunmamışdır. Tənqidçinin fikrincə, N.Nərimanov bu iki surəti fikirlərinin rüpuruna çevirməli, Məhəmməd ağa vasitəsilə maarifin zəruriliyini, Ömər'in vasitəsilə quldurluğun pis əməl olduğunu xalqa başa salmalı və ona ikrah doğurmalı idi" (Məmmədov X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüduudunda. Bakı. 1998, s.57). Göründüyü kimi, X.Məmmədov Köçərliyə əsə-

mərə vermişdir. 1916-cı ildə "Hifz-səhəb" adlı məqaləsində ("Yeni İqbal" qəzeti) N.Nərimanov bu münasibətlə yazırdı: "Düz 20 il bundan müqəddəmə mən "Nadanlıq"ı yazıb meydana büraxdım. Məşhur mühərrirlərimizdən biri, rəfəimiz Firidun bəy Köçərli "Nadanlıq"ı rus dilində tənqid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yeni məni lazımcına çubuqladı. Oxuyan deyirdi, "Nadanlıq"ı yazan daha əlinə qələm gərəkdir götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı "Nadir şah"ın meydana gəlməsinə səbəb oldu".

Bu səmimi etirafda böyük bir həqiqət vardır" (Mir Cəlal. F.Hüseynov XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, s. 418).

Bu "həqiqət" nədən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, F.Köçərliyə "Nadanlıq"ı verdiyi təhlil sözün həqiqi mənasında es-

di qeydlərinin hamısı onun əsər üzərindəki dürüst müşahidə və qənaətlərindən doğmuşdu. Əslində, tənqidçinin göstərdiyi qüsurların bir qismi müəyyən mənada maarifçilik estetikasının prinsipləri ilə bağlı idi. Məlumdur ki, "...açıq tendensiyalı maarifçilərin yaradıcılığı üçün o qədər xarakterik cəhət idi ki, o, hətta onların əsərlərinin süjet-kompozisiyasına təsir göstərirdi, bütün bədii vasitələr sənətkarın başlıca ideyasının qabarıq surətdə verilməsinə kömək edirdi" (Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, API-nin nəşri, s.40). Maarifçi sənətkarlar həyat materialının realist təsvirindən ideyaya doğru yox, hətta ideyadan həyat materialına doğru gəlirdilər. Müəlliflər bədii təsvirlərlə əyanlaşdırmaq istədiyi ideyanın tələbinə uyğun süjet qurur və lazım gəldikdə bu ideya naminə süjete hər cür müdaxilə edirdilər. Sözü gedən əsərdə Nərimanov həyat materialını, obrazların xarakterini və süjeti bu ideyaya tabe tutmuş, bütün təsvirləri "müsləman mühitini geri salan nadanlıqdır" ideyasına tabe tutmuşdu.

F.Köçərliyə dəqiq müşahidə etdiyi kimi "müəllif bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlıqın nümayəndələrini sosiyyələndirmək üçün öz qara boylarını əsirgəməmişdir". Əlbəttə, "Nadanlıq" maarifçi estetikanın prinsiplərinə uyğun yazılsa da, bu estetik dramın əsasına həyatı bir konflikt qoymağa və bu konfliktin dramatik inkişafına nail olmağa mane olur. "Nadanlıq" dramında həyatı konflikt yoxdur. Dramın əsasına qoyulan konflikt əsərə həyatdan yox, müəllif ideyasından gəlir. Müəllifin əsas məqsədi "nadanlıq"ı ictimaiyyətdə yay kimi tənqid hədəfinə çevirməkdir. İdeya əvvəlcədən obrazları iki cəbhəyə bölüb bir-birinə qarşı qoymağı və bu qarşıdurmanı mümkün qədər kəskinləşdirməyi tələb edir. Əlbəttə, bu konfliktə həyatı "don" da geyindirmək olardı. Lakin bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmayan Nərimanov buna nail ola bilmir, situasiyaların, xarakterlərin təsvirində, konfliktin inkişafında sünilik, saxta dramatik pafos aparıcı meylə çevrilir.

"Nadanlıq" dramında kənd həyatı, kəndli məişəti və insanların xarakterləri ciddi təsvir sosiyyəsi ala bilmir (komik situasiyanın təsvirində də bir ciddilik olmalıdır), həyatın və xarakterlərin parodiyaçı təəssüratı yaranır.

(Davamı var)

Tayyar SALAMOĞLU,
filologiya elmləri doktoru

F.KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ PROSES

Xüsusən "Pəri cadu" başdan-ayağa simvolik təsvirlər üzərində qurulmuşdu. Bu əsərlərində Ə.Haqqverdiyev milli dramaturji ənənənin sərhədlərini aşmış və dünya ədəbiyyatının bu sahədəki təcrübəsinə söykənərək dramaturgiya tariximizdə özünə əhəmiyyətli yer tutan əsərlərini yarada bilmişdi. F.Köçərli reallığın bədii ifadəsini ancaq real həyat səhnələrinin təsvirində verməyi mümkün hesab edirdi. Şübhəsiz ki, bu, gerçəkliyi bədii inikas üsulu kimi realizmin imkanlarını məhdudlaşdırmaq idi. Realizmin ümumi inkişaf tarixində bunu aydın göstərir ki, həyat həqiqətinin bədii ifadəsində birbaşa təsvirlə yanaşı dolaylı təsvir üsulları da imkanları kifayət qədər genişdir.

"Azərbaycan komediyaları" məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daha çox F.Köçərliyə Nərimanovun "Nadanlıq" komediyasına kəskin tənqidi yanaşmasına görə məşhurdur. F.Köçərliyə bu əsərə münasibətə sonrakı dövr ədəbiyyatşünaslığında birnəhəl qarşılanmamışdır. K.Talibzadə yazırdı: "Doğrudur, Köçərliyə N.Nərimanovun yaradıcılığına verdiyi qiymətdə birtərəflilik, ifrat tələbkarlıq hiss olunur" (Talibzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıçı", 1978, s.158). F.Hüseynov da F.Köçərliyə "Nadanlıq"ı münasibətdə "solçuluq meylləri"nin "aydın görünməsi"ni diqqət çəkirdi (Mir Cəlal. F.Hüseynov XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, s. 418). X.Məmmədov F.Köçərliyə Nərimanovun əsərinə tənqidi münasibətini əsərin apar-

rə münasibətini bu və ya digər dərəcədə şərh etməyə əd, özünün F.Köçərliyə tənqidi münasibətini bildirmir.

Müasir ədəbiyyatşünaslardan F.Köçərliyə "Nadalıq"ı münasibətindəki mövqeyinin obyektivliyini birnəhəl şəkildə göstərən akademik B.Nəbiyev olmuşdur. "...Nərimanovun "Nadanlıq" komediyası haqqında Köçərliyə mülahizələrində obyektiv təhlil əsas yer tutur" (Nəbiyev B. F.Köçərli. Bakı, "Gənclik", 1984, s.102).

Köçərliyə "Nadanlıq" haqqında təhlillərinin obyektivliyini qəbul edən tədqiqatçılar da, etməyənlər də bu tənqidi Nərimanovun sonrakı yaradıcılığına müsbət təsirini qəbul etmişlər. Lakin təəssüf doğuran cəhət bundan ibarətdir ki, bu "qəbuletmə" əksər hallarda Nərimanov yaradıcılığına analitik elmi münasibətdən doğmamış, daha çox əsər müəllifinin F.Köçərliyə tənqidi münasibətindən doğmuşdur. Fikrimizin təsdiqi mənasında "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərslərində F.Hüseynovun özünə yer alan əşğadək mülahizəsinə diqqət yetirək: "Bundan əvvəl işe 1895-ci ildə "Novoe obozreniye" qəzetində çap etdirirdi "Azərbaycan komediyaları" məqaləsində N.Nərimanovun "Nadanlıq" əsərində müəllim surətinin bir ziyalı kimi zəifliyini, hadisələrin qeyri-təbii inkişafını, əsərin dilini ciddi tənqid etmişdi. Bu tənqiddə, əlbəttə, müəyyən solçuluq meyli aydın görünürdü. Ancaq "Nadanlıq"ın tənqid edilməsi əsər müəllifinin sonrakı yaradıcılığına ciddi sə-

etik təhlil idi. Tənqidçi əsərə həyat həqiqətinin bədii inikas şərtləri, janrın estetik tələbləri baxımından yanaşmış və burada ciddi qüsurları müşahidə etmişdi.

F.Köçərli, ilk növbədə, komediyada həyat həqiqətlərinin bədii əksində ciddi təhriflər müşahidə etmişdi. O, Azərbaycan kəndinin XIX əsrin sonlarındakı həyat və yaşayış tərzinin əsərdəki təsvirini qeyri-sosiyyəvi hesab edir, komediyada özünə yer alan "quldur qəhrəmanlığı" dövrünün bu illər üçün xarakterik olmadığını qeyd edir və yazırdı: "Halbuki biz nisbətən əmin-amanlıq yaradılmış bir dövrdə yaşayırdıq". Tənqidçi Nərimanovun XIX əsr kənd cavanlarının "rəhmisiz və yırtıcı vəhşi surətlər" kimi xarakterizəsinə qarşı çıxır, bu tip obrazların zamanı üçün qeyri-sosiyyəvi olduğunu göstərir. O, kəndli məişətinin və xarakterinin təsvirində bu qeyri-təbii müəllifin təsvir obyektinə çevirdiyi həyat tərzini lazımı qədər tanıya və öyrənmə bilməməsi ilə izah edirdi: "Lakin əsəri hər cəhətdən düşünüb mülahizə edəndə görürsən ki, müəllif kəndlilərin məişəti və adətləri ilə qətiyyətlə tanış deyildir". F.Köçərli fikrində davam edərək yazırdı ki, "dörd pərdəli "Nadanlıq" komediyasında tam və bitkin əsərin məziyyətləri yoxdur. Burada kəndli həyatının müxtəlif tərəfləri solğun təsvir olunur. Hadisələr arasındakı hərəkət bir-biri ilə çox ağır bağlanır".

Məsələ burasındadır ki, "Nadanlıq" komediyası haqqında F.Köçərliyə bura qədər qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz tənqi-

